

OROIMENA:

Antonio Tovar Llorente (1911-2011)

J. M- ETXEBARRIA L.

A.TOVAR jaio zenetik ehun urte bete ziren 2011an. Aldizkari honen ama izan zen BRSVAPen ez nuen ikusi aipamenik urte horretan. Nik beste nonbaiten biografia labur bat ateran uen, Euskalerriarrekin eta euskalzaleekin izan zituen harremanak oroitzuz. Uste dut badugula zorren bat kitatzeko Tovar jaunari. Orain datoak osotuz, orrialde hauetara bere oroimena dakart.

IKASKETAK

1911ko maiatzaren 17an jaio zen Valladoliden. Bere aita notarioa zen eta umetan Medina de Pomar, Elorrio, Morella eta Villarcayon bizi izan zen. Aitak urte biko lan-etena eskatu zuen eta 1922an Villenara aldatu zuten. Antoniok batxilergoa Valladoliden hasi izuen eta Murtziako institutoan amaitu, Jorge Guillen epaimahaiko zela. Euskara Elorrion ikasi zuen. Badaude bere bizitzan gertakizun batzuk bere ibilbidean eragina izango dutenak, eta hauxe da bat nire iritziz. Geroago Orion egin zuen beste egotaldi bat. Bere familiak erabakita zuzenbidea ikasi zuen El Escorialen agustindarren “MariaKristina” fakultatean. Uda baten ikasi zuen latina ondo menperatzen, eta bere lagunek, liburu zaharren zaletasunagatik “Pergamino” ezizena jarri zioten. Gainera grekera eta alemaniera ikasteari ekin zion. 1930an lortu zuen lizentzia zuzenbide ikasketetan. Gero Valladolidera joan zen Historia ikastera, aitaren laguna zen Cayetano Mergelina katedradun zen unibertsitatera. Jaun honek susperraldia eman zion unibertstateari eta harremanak zituen Madrileko ‘Centro de Estudios

Históricos' erakundearekin. Tovar 'Inglatera' hotelean bizi zen familiak ordainduta, eta pianoa jotzen zuen unibertsitateko orkestratxoan. 1933an García Morente irakasleak Mediterraneoan zehar itsasbidaia bat antolatu zuen, eta hor dijoaz Mergelina maisua eta Tovar ikaslea. "Durante mes y medio visitamos museos y ciudades y para muchos de nosotros fue aquello el despertar de la vocación. Leí a Sófocles y a Homero en su tierra, aprendí a hablar griego moderno, y ya no podía ser otra cosa que filólogo". 1934an lizentziatura lortu, eta udazkenean Madrileña joaten da Hizkuntza klasikoakik astera Mergelinaren aholkuz eta laguntzaz. "Centro de Estudios Históricos" erakundearen Ramón Menéndez Pidal ezagutzen du, eta hango beste irakasle batzuk: Amado Alonso, Tomás Navarro Tomás eta Américo Castro. "No había antesalas ni tertulias y las puertas de don Ramón como las de don Américo, estaban abiertas a cualquiera, sin más defensa que el respeto que todos les teníamos".

Hor ezagutuko du Giuliano Bonfante ere, Italiano fazistengandik ihes eginda etorria eta hizkuntza klasikoen saila atontzen zebilena. "Tuve la suerte de ser, creo, el primer estudiante que entró allí". Bonfanteren iradokizuna utzi grekerari buruz, eta Menéndez Pidalena jarraitu zuen, Virgilioren "Eglogak" poesiaren argitalpen kritikoa egiteko. Bitartean García Morente dekanok bazuen beste irakasle gazte bat, Xabier Zubiri, greziarren filosofia ondo ezagutzen zuena, eta Tovar entzutera joaten zen. "Para quienes quizá habíamos iniciado nuestra marcha a los griegos partiendo de Hölderlin o Nietzsche, Zubiri combinaba las referencias al "Parménides" sobre explicaciones sobre la "anakephaliosis" paulina y con citas de Baur. Desentrañaba los conceptos de "epistème", de "techné", de "empeiríe", y los hacía revivir entre oyentes, nuevos y cargados de contenido, como recién precisados por el Estagirita". 1934ko udan Greziara joango da berriz Mergelinarekin. "La revelacion de esta Grecia no clásica la tuve al desembarcar en Alejandría y hallarme solo, perdido en pleno barrio griego". Urte bitan lizentziatura burutu eta Filologia klasikoa ikastera Parisera joaten da Bonfante bultzatuta. Tovar jauna Madriletik Parisera joango da, "Junta de Ampliación de Estudios" erakundeak emandako beka batekin. Castillejo jauna zen erakunde honen buru, eta beka honen bidez "Ecole des Hautes Études" erakundearen sartu zen. Hor hizkuntzalaritza indoeuropearra ikasiko du, paleografia grekoa, eta testoaren kritika. Irakasleen artean Benvenis-

te, Chantraine, J.Bloch, J.Baruzzi, Dain eta beste batzuk izango ditu. Alejandro Cioranescuren adiskidetzatza izango du, eta gero Europako bigarren gerran honi ere lagunduko dio. García Lorcaren iritiz, J.Bergamini greziar tragedia batzuen itzulpenak aurkeztuko dizkio, “Cruz y Raya” aldizkarian argitaratzeko.

Denbora labur honen ondoren beste beka bat ematen dio erakunde berdinak Berlinera joateko Menéndez Pidal eta Ortega y Gasset jaunen gomendioz. Han Werner Jäger irakaslearen eskoletara joaten da, eta Gerhard Radke ezagutzen du. Ordurako “Emerita” aldizkarian egina zuen Jäger-en liburu ezagun baten kontuematea: “Paideia, die Formung des griechischen Menschen”. Garai haietan guttiz berria zen zeregin honetan bera sartzan da, eta geroago ikasleari zerbait berria sortarazten irakasteko ahalmenaz jabetuko da. Bere bizitzan zehar jarraituko du jokabide hori, ez gauzak eta gaiak errepikatzen erakusteko bakarrik, gauza berriak bilatzera bultzatzeko baizik. Alemaniako biblioteken sistemak, seminarioek duten zehaztasun eta seriotasunak eta lan egiteko metodoek liluratuta uzten dute.

1936ko GERRA

Diruz estu zebilen, hilean orduko mila peseta edo lareun marko hartzen zituelarik. Baina Espainiako gobernuak Gazteen Olinpiada antolatu zuen Bartzelonan. Hori Hitler eta bere gobernuari ez zitzaion gustatu eta oztopoak jartzen zizkien espainiarrei, batez ere ikasleei. Uztailaren 19 edo izango zen, “Hitler Jugend” nazismoak eraikitako aisialeku bat bisitatzera joan zenean, Poloniaren gaurko muga ondoan, egunkarietan ikusi zueneko berria: Franko gobernuaren kontra matxinatu zen. “Me había sentido perdedor en el juego de los partidos republicanos, desilusionado por el resultado de las elecciones de 33, horrorizado por el ensayo general de revolución y represión de 1934, y así la guerra civil me sorprendió desconectado y escéptico”.

Berlinen badago espainiar ikasle talde bat, eta besteak beste Martín Almagro, eta hauek denak Eugenio Montes, ABC egunkariko kazetariaren inguruan biltzen dira. Espainako guda zibila hasita dago eta itsasontziz Lisboara jotzen du. Handik Salamankara joaten da, eta hainbat arinen Valladolidera, bere familiarengana.

Pedro Laín Entralgorekin batera Frankoren alderdian jartzen da, ez errepublikaren alderdian. Gudari bezala izena eman zuen, baina ez zuten onartu frontera joateko. Bere antxinako ezagun mordoa “camarada” bihurtuta aurkitzen ditu, eta ez beherengo mailetan. Gerra zegoen alde batetik, eta Valladolidko falangisten artean iskanbilak agintaritzaz lortzeko. Euren arteko iskanbila baten, Onésimo Redondo hil zuten, uztailearen 24an. Tovarrek lana irrati baten bilatu zuen, eta Ridruejo probintziako falangearen buru izan zenean, propagandako eta prentsako buru izendatu zuen. “No porque fuese el amigo más antiguo que tenía allí sino porque su estatura intelectual estaba a todas luces a cien codos por encima de la media”. Gauzak hausnartzetik zituena, baina egoera haretan halako baten Ridruejok eta biek, Primo de Riverak Gil Roblesen kontra eman zuen mitin hitzaldia auteskundeen aurretxoan, publikoaren aurrean irakurri zuten. Gainera falangeko jauntxoaren bat “Kurutzada” eta honen buruzagiak goraiatzeko hasi zen prentsan. Ridruejok Tovarri aipatu zion probintziako Falangeren buruzagitza ez zela holako arduradun eta hobeto zela goraiatzeko horiek ixiltzea. Tovarrek bidali zituen egunkarietara ofizioak hau iragarri. Baina behin kafe baten zegola han agertu zen loxintzen idazlea eta hurrengo hau gertatu zen. “Cuando sacó la pistola yo le sujeté los brazos fuertemente, y empezó a disparar mientras forcejamos, en todas direcciones, lo que provocó el pánico en el café”. Estamangan tiro batzuk hartu zituen eta bizitza arriskuan izan zuen. Tirokatzailea lasai joan zen Palentziara inolako arazorik gabe.

Sendakuntza prozesua luzea da eta irakurketekin, musika entzun eta irakurriz, eta lagun baten kontzertuak entzuten ematen du denbora. 1938an gaude eta anai gazteena seminariara joan eta Comillasen ikasten zegoena, frontera eraman zuten eta tifusak jota hil zen Zaragozako hospitale baten. Hilabete geroago aita hitzen zaio. Frontera joateko libre gelditu zen, baina “Radio Nacional” Burgosen zuzentzeko deitzen dute. Han dagola 1939an agorriean, arrera egingo dio R. Menéndez Pidal. Honek ere bazekien euskara pixka bat eta erabaki zuen “volver, dejándose llevar de su apego a España y también de su afán de ser útil a su patria en un momento difícil... En un momento crítico, cuando se veía inevitable la segunda guerra mundial, resolvió don Ramón, contra la opinión de amigos y colaboradores, volver a España a instalarse en casa de Chamartín”. Tovar “Insti-

tuto Nebrija” delakoan idazkari da, orain izen berria hartuta; CSIC. Eta gainera Ibáñez Martin, hezkuntza ministroak, Irakaskintza Tekniko eta Profesional saileko zuzendari izendatzen du. Tovarrek onspen pixka bat lortu nahi du Menéndez Pidalentzat, baina bazterrean uzten dute jakitun hau. Serrano Suñer Frankok ministro izendatzen duenean (cuñadísimo deitzen zioten), Prentsa eta Propagandako idazkari orde Tovar jartzen du. Menéndez Pidak salaketa anonimo bat izan zuen eta Tovarrek lagundu zion juez militarren aurrea. “El con su traje oscuro y sus pasos ágiles y a su izquierda yo, con el largo capote negro de botones dorados y la horrible boia roja que completaba el uniforme falangista”.

1937an hasten dira Lainen hitzetan “urte zalantzarriak”. Laín Entralgo bere lagun minak eta berarekin batera izena eman zuenak Frankoren alderdian, hitz hauekin kontaktzen du Tovarren egoera: “Yo, que ya entonces era próximo amigo suyo, que en los meses más arduos de nuestra guerra civil- bellum plus quam civile, la llamaba él con palabras de Lucano- le había visto trabajar como a hurtadillas en la preparación de su futura “Vida de Sócrates”, estoy bien seguro de que a lo largo de esos años más de una vez sintió en la intimidad el sordo grito de Michelet, cuando la vida en torno le sacaba de los suyos, de escribir historia: ¡Mi yo, que me arrebatan mi yo! (BRAE, 1985, 330). Bere bizitza osoan agertuko den kezka Espainiako gizartea zen, eta errepublikako ankerkeriak ikusita, pentsatu zuen seguraski gizartea berriztatzeko agintaritzza sendo bat behar zela eta gizarte hori kontrolpean zuen gobernu bat. Geroago ustelkeriak ikusita, eta barrutik gainera, jokabidea guztiz aldatu, eta bere narrutik ordaindu zuen aldaketa hori. Ciceronen hitzak adierazten dute Jaime Silesen aipamenean bere orduko egoera: “nec quid quisque sensisset, sed ubi fuisset, cogitandum ese dicebant” (J.SILES, Homenaje a A. Tovar, 16.orr). Edo Ortega y Gasseten beste hitz hauer: “que el hombre puede tener y sostener ideas contrarias a las creencias en que está” (Hor bertan, oharrean). Halan eta guztiz ere garai horretan bere liburu ezagun baten prestaketari ekin zion: “Vida de Sócrates”.

Urte horietan ezagutzen ditu, Luis Rosales, Leopoldo Panero, Luis Felipe Vivanco eta Torrente Ballester nobelagilea. Burgosko taldea ziren eta gerra bukatu zenean kontzientzia azterketa bat, edo gaur esaten den bezala, autokritika egin zuten, eta zirenak izanik, gauzak sakonetik aztertzeko aukera izan zuten. Eta ondorioz dikta-

dura hartatik urrundu ziren, batzuk arinago, beste batzuk geroago. Urte bi hauetan bidaia asko egin behar ditu politikarien elkarrizketetan itzultzaile bezala. Honako hauek ezagutu zituen: Hitler, von Ribbentropp, Himmler, Frick doktorea, Mussolini, Ciano kondea eta Petain mariskala. “Durante muchos años se mantuvo en mí, como en mucha gente de mi edad la mutilación de la guerra... tolerábamos los inconvenientes, y personas y modos que nos repugnaban, porque teníamos la vana esperanza de que los defectos fueran corregibles. Incluso trabajábamos a veces en puestos de gobierno y responsabilidad con la ilusión de corregir, mejorar, abrir”. Agintariak morroiak nahi dituenean, ez kolaboratzaile burutsuak, morroi bidetik ateratzen badira, bota egiten ditu horrelakoak, gainera saltzaile izena emanda. Eta are eta gehiago diktadoreak hurbilago euki dituenean, ondino eta saminago bihurtuz bazterketa. Horrela 1941ko maiatzean, 30 urte bete zituenean, BOE delakoak Tovar bere lanetik bota zuen eta gizon arrunta bihurtu zen gauetik goizera, bere etikaren printzipioak jarraitzeagatik, eta agintaritzaren ustelkerietara ez makurtzeagatik. Orduan idazten du beste liburu garrantzitsu bat: “Lingüística y Filología Clásica. Su situación actual “ 1944an argitaratuko dutena. Baina hor ez da amaitzen “saltzailearen” zigorra. 1942an Madrileko unibertsitatean grekerazko katedera hutsik dago eta lehiaketa antolatu behar da. Gobernuak bazekien Tovar orduan ere gai horretan maisua zela, eta katedera hori lortuko zuela. Bere sarrera debekatzeko, ez zuen antolatu lehiaketa hori. Baina Salamankan latinezko katederaren oposaketa iragarri zuten eta horra aukeztu zuen bere burua eta atera katedera hori.

Urte horretan Consuelo Larrucearekin ezkondu zen. Valladoliden jaioa, baina euskal jatorrikoa zen, Azkueren laguntzaile baten alaba.. Bere emaztea eta laguntzailea bikaina izan zen berarentzat eta bere ikasleentzat ere. Laín Entralgo, bere lagun minak esaten duen bezala, hiru ardatz izan zituen bere bizitzan: ikerketa, irakaskintza eta Espainia. Baina ez frankismoak gora eta behera erabiltzen zuen Espainian, beste adierazi eta eduki sakonagoa zuena baizik. Badaude hainbat eta hainbat idatzi eta ekintza hori erakusten dutenak. Horregatik nik uste dut Gorrochategui jaunak Tovarren euskalzaletasunari jartzen dizkion sustriak, urrutiago daudela. Hola dio: “Aunque de orígenes sociolingüísticos e ideológicos diferentes, este interés común por las “res Hispaniae antiquae” propició que el primero (Tovar)

ligado a estamentos del régimen franquista, se interesara grandemente por la lengua vasca y su cultura, mientras que el segundo (Mitxelena), inmerso en el ámbito nacionalista vasco, se preocupara por las demás lenguas hispánicas, trascendiendo los límites del vasco o del Iberico”. (Studia ingoermanica eta palaeohispanica in honorem A. Tovar et L. Michelena, 291). Euskararen mesederako, politikan abertzaleak ez zirenek lan bikainak egin dituzte euskararen alde, adibidez Julio Urquijo jaunak. Espainiako lau hiz-kuntzak ezagutzen zituen eta umetan Elorrión euskara ikasteak eta gaztetandik izan zuen zaletasuna latin aurreko hizkuntzak penintsulan ezagutzeko, nire iritziz, arrazoi indartsuago dira, hartu zuen bidea hartzeko. Gizakia eta gizabidea zituen seguruenik oinarri bezala. 1944an Castro Guisazolaren liburu baten kontuemate bat argitaratu zuen, eta 1945an euskararen etimo batzuei buruz beste lan bat “Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País” aldizkarian. Ez ziran garai samurrak euskara eta euskal gaiak aztertzeko. Hurrungo urteetan hainbat lan atera zituen aldizkari horretan euskal hitzei buruz. Urte bi geroago Caro Barojak atera zuen “Los Vascos”.

Bizitza osoan euskarari buruzko interesari eutsi zion. Umetako eta beranduagoko esperientziak Elorrión eta Orión seguraski sortu zuten hiz-kuntza berezi horren jakinmina, geroago Argentinako egotaldiak hango hizkuntza indiarren zaletasuna sortu zion bezala. Eta ez zituen bakarrik Argentinako “basa-hizkuntzak” aztertu. Kolonbian ere ibili zen indiar hizkuntzak aztertzen eta lan bikain bat atera zuen Hego Amerikako “basa-hizkuntzei” buruz. Salamankan filologia eskola bat sortuko du eta gai desberdinetarako adituak prestatuko ditu: Francisco R. Adrados eta Martín S. Ruipérez, helenistak; Lisardo Rubio, Virgilio Bejarano eta Mª Dulce Estefanía Álvarez latinlariak; Agustín García Calvo, grekeralaria eta latinlaria; Luis Cortés galizieralaria eta folklore zalea; Feliciano Pérez-Vargas, alemanieralaria; M^aLourdes Albertos Firmat, Manuel Palomar Lapesa eta J. Rubio Alija epigrafia eta latin aurreko onomastika aztertu dituztenak eta beste asko. Bere ikasleen artean idazleak ere sortu ziren: Carmen Martín Gaité, Emilio Salcebo eta Ignacio Aldekoa. Eta Charo López antzeslaria ere. Salamankan irakasle lanean 1942tik 1963ra arte egon zen, latinezko katederaduna izanik. Tartean 1948-49 ikasturtean Buenos Airesko unibertsitateak “fitxatu” zuen grekera irakasteko. Espainiako agintaritzaren gerizpetik ere urruntzen hasita zegoen.

Han atera zuen “Las lenguas primitivas hispánicas”. Seguraski han Amerika berri bat aurkitu zuen, hizkuntzen Amerika, edo orain baten batek (jakituriz?) erabiltzen duen izena erabiliz, “basa-hizkuntzen”. Hizkuntzen azpian gizaki eta gizarte desberdinak aurkitu zituen Amerikan. Han idatziz jarri zuen zer den hizkuntza bakoitza. “Cada lengua brota de la boca más desdentada y tenebrosa como una riqueza. La mente más obnubilada o la más rutinaria combina sabiamente los elementos constitutivos, ahora sabemos que en combinaciones regidas por matemáticas espontáneas, de la fonética, la morfología y la sintaxis de la lengua. Los sabios nos han descubierto también que no hay lenguas ricas y pobres; todas son en potencia ricas, todas son aptas para que en ellas se diga lo que se quiera”. (Lo medieval en la conquista y otros ensayos americanos, 1981, 58).

Eta hurrengo urtean Donostian “La lengua vasca” atera zuen. 1951-1956 bitartean Salamankako errektore izan zen. Schulten jakitun zaharrak, berak hastiako lana amaitzeko eskatu zion. Eta horrela jarraitu zuen haren lana: Die Wölker und die Städte des antiken Hispanien (Antxinako Espainiako berri eta hiriak). 1944an Caro Barojaren “Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina” argitaratzen du Salamankako unibertsitatean. Hor bertan, “Lazarillo” aldizkaria sortu zuen, bere ikaskide Rafael Santos Torroella frankotarrek preso euki zutenaren laguntzarekin, eta José Núñez Larraz argazkilariarekin. Hau gerran galtzaileetakoa zen eta Frantzian konzentrazio barrutietan egona. Garai horretan iberiera, euskara, zeltiberiera, gotikeraren egiturak eta grekerako idazleak aztertzeari ekiten dio. Zeltiberiera aztertzeke erabili zituen “unas buenas gramáticas que tenía allí la fortuna de poseer. Mi guía fue Julius Pokorny, a quien Hitler dejó cesante en Berlín en 1933 y terminó por establecerse en Suiza. Allí lo conocí en 1951 y tuve mucha correspondencia e intercambio con él”.

Urte hauetan, 1953-54an, “Larramendi katedera” ireki zuen Salamankan. Hara eramán zituen J.Caró Baroja, J.Miguel de Azaola, L.Mitxelena, kartzelan bi aldiz egona, eta J.Migel de Barandiaran, besteak beste. Hau Saran bizi zen, ihes eginda poliziak jarri zion fitxa batengatik gerra hasi baino lehenago. Itzultzeko eskatu zion eta gainera fitxa hori ezabatzea lortu zuen. Gipuzkoako beste jaun batzuk ere bultzatu zuten Barandiaran itzultzeko. Mitxelenari ere babesa eman eta ate batzuk zabaldu zizkion, vaina inolako azpijoko egin

Gabe.. Tovarrek Salamancan Zientzia eta Medikuntza fakultateak ere suspertu zituen. 1953an hitzaldi baten agirian uzten zituen frankismoaren gehiegikeriak eta azpijokoak, sistemaren barrutik ezagutu-ta. “Lo que a la Falange debe el Estado” zuen izenburua. 1960 inguruan hitzaldi hori izenik gabe bildu zuen orduko Turismo eta Berrien ministeritzak, frankismoaren kontra zeuden beste batzuen txostenekin batera. Aipatuak D.Ridruejo, P.Laín Entralgo, S. Montero Diaz, J.Luis López Aranguren eta J.Antonio Maravall. Ministeritzak izenburu hau jarri zion: “Los nuevos liberales. Florilegio de un ideario político”.

Lau urte hauetan unibertsitatean gauzak higitzen hasten dira. Tovarrek A. Listaren ikerketa baten, ez du gaitzesten frantziar iraultzaren kutsua hartu zuelako, eta agirian jartzen ditu honi sortzen zaizkion arazoak, pertsona bezala, kultur gizona bezala eta espainiar bezala. J. Vigón jeneralak iraindu egiten du hitzaldi agiri baten. Espainia arazo lez eta Espainia arazorik gabe dira orduan dauden bi joera nagusiak. Lehenengoa Lainen bidea da, eta bigarrena, Opusko R.Calvo Sererrek hartzen duena. Azken baten frankismoak ez du onartzen inolako aldaketarik ez berrikuntzarik garai hartan. Hezkuntza ministroak J. Rubio García-Minak errektore bezala jarraitzeko eskatzen dio, baina Tovarrek ezetza ematen dio. Moztu egiten ditu “los últimos hilos de un pasado político de veinte años, desvanecidas las ilusas esperanzas de que en la política española pudieran pesar de otro modo que como consecuencias fatales e impuestos los nuevos hechos de la segunda mitad del siglo”, eta “intenté buscar para el trabajo personal un clima que no podía hallar en las aulas españolas”. Deserriratuta bizi izan da bere emaitzak Espainiako gizaritari eskaintzeko, eta 1958 inguruan, barruko deserriratzetik atzerri joango da.

ATZERRIAN

1958-59 ikasturtean Tucumángo unibertsitatean Hizkuntzalari-tza irakatsi zuen. Eta bidaia hauekin Hego Amerikako hizkuntzen mundura hurbiltzen hasi zen. Madrileko unibertsitatean latinezko katedera eskuratu zuela 1965 an esaten dute. Baina berak “fallido intento” izan zela dio. Hitz hauekin laburbiltzen du bere ibilbidea 1985an: “Escribo este artículo como testigo atento de algunos de los

sucesos de la época de Franco. Como falangista viví en contacto con Dionisio Ridruejo y Serrano Suñer, la política de los primeros años, hasta 1941. Pertencí al Consejo Nacional y a las Cortes hasta 1958, y fui rector de la universidad de Salamanca en la etapa de Ruiz Giménez a (1951-1956). En enero de 1958 me encontraba ya en exilio voluntario en la universidad de Tucumán (Argentina). De los sucesos políticos posteriores no tengo conocimiento directo. En los años que siguieron no volví a España salvo por motivos de la vida familiar. Excepto un paréntesis obligado en Salamanca (1961-1963) y un fallido intento de volver a la universidad de Madrid (1965), no residí en España hasta después de la muerte de Franco”. (Historia 16, 1985, 115.zbka.27orrial.)

Tucumango unibertsitatearen deia Genevan (Suitzan) ospatu ziren topaketa batzuetatik sortu zen. Eta geroagoko Illinoisera deia ere. Tucumango unibertsitatean zegola, alde batetik W.Giese eta F. Krüger alemaniarrek, Argentinako unibertsitateetan irakasle zirenak ezagutu zituen. Biek munduko 2.gerraren aurretik, gaur etnolinguistika deituko genukeen motako lanak eginak ziren, hizkuntza erromanioken esparruan. Giesek euskararen inguruan ere lantxo batzuk egin zituen. Bestalde han Gran Chaco izeneko lurraldeak eta matakoko herria ezagutzeko aukera izan zituen. Salamankan zegon tarte labur horretan Buenos Airesen argitaratzen du 1.aldiz 1961an “Catalogo de las lenguas de América del Sur”.

1961an ikasturte bat emateko Illinoisetik deitu zuten. Baina “en 1961 no nos pudimos quedar en Estados Unidos por cuestiones de permiso de residencia”.

Hor irakaskintza lanak hauek izan ziren: Miller visiting Professor, eta “Professor of the Classics”, Illinoisko unibertsitatean 1960-1961 eta 1963-1967an. 1965an Madrileko latin katederaren historia “fallido intento” izan zela aitorzen du, baina familia Madrilearra aldatu zen.

Urte horretan ikasleen eta irakasle batzuen egonezina eta arrenkurak kalera ateratzen dituzte ikasleek Madrileko unibertsitatean eta manifestazio horren aurreko lerroan Tierno Galván, Aranguren, García Calvo eta Montero Díaz dijoaz. Garaiko diktaduraren gobernua katedera kentzen die aurrengo hirurei eta laugarrena kalean uzten dute, baina epe baterako. Orduan Tovarrek dimisioa aurkezten du

hauekin solidaritza agertuz, “cuando pedí la excedencia que me dejaba el último del escalafón” Une horretan Illinoisen urte beteko lana eskaintzen diote sodata barik, egoitza paperak EEBBtan lortzeko, eta joaten da. “La llamada de Tübinga, inesperada fue el 66 y me trasladé allá en junio del 67. J.Mª Valverdek ere Bartzelonan urrats hori eman zuen, esaldi argi harekin: “Sin ética no hay estética”.

Tovarren lanak ezagunak ziren European eta EEBBtan. Eta Tübingan Hizkuntza konparatuen irakasle bat behar zuten. Alemaniar batzuk eta Tovarrek aurkeztu zuten euren burua. Unibertsitateen gobernuko arduradunek aztertu zituzten aukeragaien titulo eta lanak, baina ez zuten argi ikusten. Orduan artekari bati iritzia eskatu zioten. Artekari hori suitzarra zen, eta teologian katederaduna. Bere izena Hans Küng eta 39 urte inguru zituen. Zalantzarik gabe Tovar jauna zela egokiena erabaki zuen. Eta horrela izendatu zuten Tübingen hiriko unibertsitatean “Ordentlicher Professor der Vergleichenden Sprachwissenschaft”, (Hizkuntzalaritza konparatuko ohizko irakaslea.) Eta non eta Alemanian, konparatismoa sortu zen lurraldean, Tovar izan zen gai horien irakasle 1967-1979 bitartean. 1985ko abenduan hil zen Madrilan.

Erakunde zientifiko hauetan partaide izan zen: Euskaltzaindiren urgazlea egin zuten 1947an; “Korrespondierendes Mitglied des Deutschen Archäologischen Institut”, urgazlea Alemaniako Arkeologia institutoan (1950) “doctor honoris causa” izendatu zuen Münchengo filosofia fakultateak 1953an; Buenos Airesko unibertsitateak berdina eman zion 1954an; Academia delle Scienze delakoak, Bolognian, bazkide urgazle izendatu zuen 1956an; Puerto Ricoko “Academia de Artes y Ciencias” erakundeak, bazkide urgazlea 1971an “Real Academia Española de la Lengua” erakundea, osoko bazkide izendatu zuen 1968an. 1980an Goethe saria eman zioten Alemanian. Eta 1984an “Castilla y León de Ciencias Sociales y Comunicación” saria.

LANDU ZITUEN ALORRAK

Bere bibliografiarik osoena “Studia indogermanica et palaeohispanica in honorem. A.Tovar et L.Michelena” liburuan agertzen dira, 17.orrialdetik 158.ra. Salamankako eta EHUak argitaratu zuten 1990an, F.Villar-en ardurapean. Bera bizi zala 1985 lan argitaratu zituen. Artikuloak, liburuak, kontuemateak eta itzulpenak izan ziren.

1986-2003 bitartean argitaratzeko prestatuta utzi zituen beste 17 liburu argitaratu zituzten bere emaztea Consuelo Larricea, eta ikasle izan zuen J.Bustamanteren artean. Gizon handi baten ondoan emakume handi bat egoten dala esan ohi da. Larrucea andrearen kasuan, hurbiletik bikote hau ezagutu zuten denek azpimarratzen dute ikuspegi hori. Liburu hauetan argitaratu gabeko lanen batzuk eta aurreko lan batzuk osotu eta zuzenduta utzi zituen. Bizi zala argitalpen arduradun izan zen 9 lan garrantzitsutan: berak sortutako aldizkariren bat, beste aldizkari batzuk eta elkar laneko libururen batzuk. Denera 2034 lan dira aipatutako liburuan T.Santander bere ikasleak jaso zituen fitxak. Nik zerrenda horretako lagin batzuen zenbakia aipatuko ditut hemen. 21 tesi zuzendu zituen Espainiako eta Tübingengo unibertsitateetan.

1.- Filologia Klasikoa

Salamankako unibertsitatean Europako erdi aldean gizaldi baten baino epe luzeagoan landu zituzten metodoak ezarri zituen. Eta hortik Espainako beste unibertsitateetara zabaldu zen, batez ere bere ikasleen bitartez. Bere argitaratutako lanek argi uzten dute nola landu behar den alor hori gaurko ikerketaren bideak jarraitu nahi badira. Virgilio: Eglogak eta Horazio: 202, 203-205, 219, 268, 290, 321, 395, 463, 618. Eta Eurípides: Alestis, Las Bacantes, El Cíclope, 619.

2.- Historia eta Artea: 32-78, 507-508, 647-648, 985, 1443.

3.- Hizkuntza indoeuropearrak eta aurretikoak eta Iberiar penintsulako hizkuntza zaharrak: 93, 225, 266-267, 269, 328 Iberiera, 356, 505-506, 538, 556, 563-564, 603, 623.

4.- Hego Amerikako Hizkuntzalaritza: 294, 536, 604, 627, 1690, 1827, 1962.

1948an joan zen lehenengoz Argentinara. Hitz hauetan bildu zuen bere esperientzia. “Cuando uno se va acercando a la cuarentena, y más si la ocupación normal empuja a la rutina y método fijado, es raro alcanzar de repente un panorama nuevo... Y sin embargo, en la modesta esfera profesoral, sin salir de ella, sin un deslumbramiento ni una revelación grandiosa, en América, a lo largo de una permanencia de muchos meses en Buenos Aires -mejor dicho, en los alrede-

dores, idílicos para un europeo, de Buenos Aires- he ido adquiriendo poco a poco conciencia de varios hechos. Primero había sido la revelación de la inmensidad americana... Mas para esto basta con un rápido viaje... Fue otra cosa... América fue para mí el descubrimiento del hombre. Los sabios llaman a todo esto etnología, antropología cultural, prehistoria, sociología. De muchas de estas cosas en muchas universidades europeas las nuestras, por ejemplo se estudia demasiado poco. Ello equivale a seguir dentro de una concepción vieja de la historia. Necesitaba la experiencia de vivir en América y de iniciar en ella un contacto profundo con este modo de entender la historia que me parece en nuestras ciencias lo más importante de este siglo". (A.Tovar, "Lo medieval en la conquista y otros ensayos americanos", p.131-132). Hau 1960 inguruan idatzi zuen. Baina aurreragotik bazuen zentzu berezi bat hizkuntzetarako eta hizkuntzen euskarri den gizakiarentzat. Hortik sortzen dira beste bere hitz hauek. Gaur ere berriz irakurri eta hausnartu behar ditugu hurrengo esaldi hauek: "Cada lengua brota de la boca más desdentada y tenebrosa como una riqueza. La mente más obnubilada o la más rutinaria combina sabiamente los elementos constitutivos, ahora sabemos que en combinaciones regidas por las matemáticas espontáneas, de la fonética, la morfología y la sintaxis de la lengua. Los sabios nos han descubierto también que no hay lenguas ricas y pobres; todas son en potencia ricas, todas son aptas para que en ellas se diga lo que se quiere". ("Lo medieval en la conquista y otros ensayos", p.58). Alor honetan bere lanik bikainena "Catálogo de las lenguas de América del Sur" da; Madrid, 1984, 2. argitalpena.

Ikus Tovarren bibliografiako beste lan hauek: 294, 323, 536, 543, 604, 627, 1258, 1638, 1690, 1705, 1827, 1840, 1844, 1962.

5.- Euskaralogia: Lagin batzuk aipatzen ditut: 196, 207, 211

Berak bultzatu zuen lan bat 1951tik "Diccionario etimológico vasco" izan zen. M.Agud, L. Mitxelena eta A.Tovarrek hainbat hitz aztertu zituzten eta "Anuario del Seminario Julio de Urquijo" aldizkarian aterata daude, bizirik gelditu zen M. Agud jaunaren ardura-pean. Hau hilda gero aldizkari horretan atera diotuzte prestatuta zeudenak. Zazpi liburuxka dira eta bakoitzak 160 orrialdetik gora ditu.

Itzulpenak, 249, 288, 305-306, 355, 358, 474, 557, 610, 1699, 1759.

**6.-Gaztelarazko literatura Espainian eta Hego Amerikan,
Katalunian eta Galiziako literatura:
287, 641, 987, 1257, 1826, 1940.**

Batzuk “Gaceta ilustrada” aldizkarian ia astero ateratzen zituen eta iruzkin horiek bildu eta liburu bat osatzen zuen geroago.

Aberria maite izan zuen, aberria osatzen duten gizakiak maite zituelako. Eta maitasun hori ez zuen erabili bere probetxurako, askotan gertatzen den bezala, bere garaiko gizarteari bideak irekitzeko baizik 1979ra arte, erretiroa hartu arte irakaskintza lanari ekin zion Tübingengo unibertsitatean. Handik itzuli zenean dohan eskola batzuk ematen zituen Madrileko unibertsitatean. Baina bere ezagunek diotenez, hotz hartu zuen erakunde honek. Zoritxarrez Tovarrek bere bizitzako ardatz bat izan zuen etika, nahiko ahaztua zegoen Espainako gizartean eta unibertsitatean ere. Eta inbiria ere erraz garatzen den esparrua da. 40 urte frankismoaren dotrina entzuten komunikabideetan eta gizarteko askok eta askok jarraitzen zutela ikustea, ez da alperreko gauza. Horrek sustraiak uzten ditu gizartean, eta orudko haziaren landarak gaur ikustea, ez da zaila.. Horrek sustraiak uzten ditu gizartean, eta orduko haziaren landarak gaur ere irauten dute. Horregatik azkeneko urteetan ere etika gizarteko ardatz bat lez jartzen dutenek ez dute jarraitzaile asko. Politikari batzuk eta komunikabide handi batzuk erakusten dutena omen da zuzena. Tübingengo unibertsitateak 1925an sortu zuten katedera hau. Lehenengo irakaslea Ernst Siting izan zen, Kretako hizkuntza eta kultura aztertu zuen aurrengo. Hurrengo Hans Krahe Iliriako kultura eta hizkuntzaren aztertzaile bikaina. Eta honen atzetik Tovar aukeratu zuten. Amaitzeko berak agurra egin ziotenean Alemanian idatzi zituen bertso batzuk aipatuko ditut, bere bizitzaren laburpen gisa: “Lengua vasca”, lengua ibera, giro por la antigüedad, “La constitución de Atenas”, clásicos, su estado actual, el euskera y sus parientes de Penélope el telar, Grecia y antiogio Oriente, Fernán Núñez de Guzmán, Lenguas góticas y eslava, el Bruto de Cicerón, el burro de Samosata, chute et sonorisation, Keltiberisch, Botorrita, Peñalba de Villastar, zum Mykenischen, matabo, scripsit Antonius Tovar.

Lan honen iturriak

- AGUD M.BRSVAP.1986, BUSTAMANTE J., RevistaEspañola de Antropología Americana, Cuadernos Hispanoamericanos, 1987,
- LAGO CARBALLO, A, CuadernosHispanoamericanos 1987. LAIN ENTRALGO, P., Boletín de la Real Academia Española, eta Más de cien españoles, 1981. SALCEDO, E., Vallisoletanos. Antonio Tovar, 1984. SILES RUIZ J., Homenaje a Antonio Rovar, Valladolid, 1987
- G.NUÑEZ, Antonio Tovar. Valladolid 17-05-11, Madrid 14-12-1985 Erytheia, 7-1-1986, 5-10
- Juan GIL, “Antonio Tovar”, Erytheia, 20, 1999, 9-18